बाखा पालन व्यवसाय गरी ग्रामीण रोजगारी बढाऔं, आय आर्यनमा बृद्धि गरौं

डा.बालक चौधरी
किसानका लागि उन्नत वीउ विजन कार्यक्रम,
वुटवल

१. परिचय

नेपालमा ३५४७०१९ कृषक परिवारले १०१७७ हजार वाखा पालन गरेको कृषि विकास मन्त्रालयको तथ्याङ्क, (२०११) ले देखाउदछ । यस अनुसार प्रति कृषक परिवारले सालाखाला २.८७ वाखा पालन गरेको देखिन्छ । मासु, दूध, छाला, रौ., मल आदिको प्रयोग हुने बाखा एक बहुउद्देश्यीय जनावर हो । नेपालमा मुख्यतः वाखापालन मासु उत्पादनमा बढि देखिन्छ भने छाला र पश्मिना उत्पादनमा उत्तिकैं सहयोग गरेको छ । सुदुर पश्चिम क्षेत्रमा वाखा र भेडालाई ढुवानीको साधनमा समेत प्रयोग गरेको पाइन्छ । एशियाली मुलुकहरुमा वाखा मासुको लागि (मासुमा पानी, बोसो, प्रोटिन र खनिज पदार्थ क्रमशः ७६.८, २.६, १९.६ र १.० प्रतिशत) लोकप्रिय छ भने पूर्वी युरोप र अफ्रिकामा दूध उत्पादनमा समेत सहयोग गरेको छ ।

२. नेपालमा पालिने वाखाको जात

भौगोलिक क्षेत्र	स्थानीय	आयातित	कैफियत
तराई	तराई वाखा	जमुनापारी, वारवेरी, बङ्गाल	तराई क्षेत्रमा राम्रो भएको पाइएको
मध्य पहाड	खरी	जमुनापारी, बारवेरी, विकानेरी	खरी नेपालको मुख्य बाखा
उच्च पहाड	सिन्हाल	बारवेरी, विटल	सन्तोषजनक उत्पादन दिन नसकेको
हिमाल	च्याङ्ग्रा	कासमिरी	ठण्डा हावापानीमा पाल्न सकिने, पश्मिना उत्पादन

नोटः नेपालमा ५० प्रतिशत भन्दा बढि खरी बाखा रहेको, एक वर्षमा १.५ पटक व्याउने, प्रतिवेत औषत २ वटा पाठा पाठी जन्माउने र २० देखी ४० के.जी. हुने स्थापित बाखा हो ।

३. खोर

साधारणतः १५ वटा माउ बाखाका लागि ११.२५ बर्ग मिटर उपयुक्त हुन्छ । व्यवस्थित खोरको प्रकृति निम्न अनुसार हुनु पर्दछ ।

क.स.	विवरण	कैफियत
१.	घाम लाग्ने	खोर दक्षिण अथवा पूर्वी मोहडा भएको हुनु पर्ने
२.	वर्षाको पानीवाट बचाउने	स्याउला अथवा जस्ताको पाताले छाना छाएको हुनु पर्ने
३.	पानी नजम्ने	पानी, मुत्र बग्न सतह सोही अनुसार बनाएको हुनु पर्ने
४.	अन्य जनावरबनट वचाउने	खोर वरिपरी तारवारले घेरेको हुनु पर्ने
५.	परजिवी न्युनीकरण गर्ने	खोर सफा, हावादार र वरिपरी झ्याङ्ग, झारी रहित हुनु पर्ने

४. चरन तथा आहारा

नेपाल भौगोलिक हिसावले विषम हावापानी भएको मुलुक हो । यहाँ सोही अनुकूल बनस्पतिहरु पनि पाइन्छन । मध्य पहाडी क्षेत्र (१८०० मिटर उचाई) सम्म अलि गरम हुने, धेरै पानी पर्ने, पाखो तथा कान्लामा भूईघाँस र डालेघाँस राम्ररी हुर्कने अनुकूल वातावरण हो । बाख्राले न्यानो हावापानी अधिक मन पराउने, ओभानो घाँस खाने जनावर हुने हुदा यस हावापानीमा राम्ररी फष्टाउदछ । बाख्राले अधिक मन पराउने डाले घाँसहरुमा वडहर, सेतो चुलेत्रो, टांकी, कोइरालो, कुटमिरो, इपिल इपिल, किम्वु, निमारो, काब्रो, खन्यु, कोइरालो, टांकी आदि हिउँद याममा पुग्ने गरी लगाउनु पर्दछ ।

दैनिक प्रति बाख्रा ३ देखि ५ के.जी. हरियो घाँस खान वर्सिम, जै, नेपियर, भेच, सुडान, सोरगम, टिओसेन्टि (ओट), सेटारिया आदि भूईघाँसहरु पनि प्रशस्त लगाई उत्पादन लागत घटाउनु व्यवसायिक पशुपालनमा जोड दिनु पर्दछ ।

बनजंगल नजिक हुने ठाउँमा बाख्रालाई बनजंगलमा चराउने बानीले व्यवसायिक पशुपालन नहुने अर्कोतर्फ जंगलको विनासले वातावरणीय क्षेती हुनेछन । खुला रुपमा बाख्रा पालन गर्दा उचित स्याहार सुसार कम हुने, रोगव्याधि लाग्ने, बच्चा हुर्काउने क्षमतामा कमी आउने तथा जाडो याममा पाठापाठीको अधिक मृत्यु हुने पाइएको छ ।

बाख्रावाट अधिक मात्रामा उत्पादन लिन आहाराको राम्रो वन्दोवस्त हुनु पर्दछ । स्वस्थ्य पाठापाठी पाउन, माउले राम्ररी दूध दिएर पाठापाठी छिटो हुर्काउन आहारामा उचित पोषकतत्व जिवित तौलको २.५ देखी ३.० प्रतिशत ड्राइमेटर (४-५ केजी हरियो घाँस) हुनु पर्दछ । हरियो घाँसमा कोषे र अकोषेको अनुपात क्रमशः १:३ को हुनु वेश हुन्छ ।

बाख्राले प्रोटिनयुक्त कोशे वाली, हरियो घाँसपात तथा शुष्क घाँस (हे) बढि मन पराउँदछ । यसले छानी छानीकन चरने गर्दछ । बाख्राले साइलेज र पराल खान रुचाउदैन । डाले घांस अधिक रुचाउँदछन । बाख्राले तीतो, नुनिलो, अमिलो र गुलियो छुट्याउन सक्दछन । गाई भैंसीले भन्दा अधिक तीतो बाख्राले खान रुचाउछन । ताजा घाँस वाख्राले अति मन पराउँदछन । अरु जनावरले चलाई सकेकेको घाँसपात तथा स्वयं कुल्चेर खाने मन पराउदैन । घाँसपात दिदा न्याक वा मुठा बाधि झुण्डाएर दिनु पर्दछ ।

५. पाठापाठीको व्यवस्थापन

- व्याएपछि पाठापाठीको न्याल पुच्ने, मुख, नाक, जिब्रो सफा पार्ने, सम्भव भए सफा पानीले नुहाई दिने ।
- जन्मेपछि २ इञ्च छाडी धागोले वाँधी नाभी काट्ने र टिंचर आयोडिन लगाउने ।
- थुन सफा गरी विगौती दूध चुस्न लगाउने ।
- जाडो महीनामा पाठापाठीलाई न्यानो कपडाले लपेट्नु पर्दछ ।

- चार महीना पुगेपछि जुकाको औषधि खुवाउने ।
- करिव ९० दिन पुगेपछि माउको दूध छुटाउने ।
- पाठालाई एक महीनापछि खसी पार्ने ।
- कानमा ट्याग लगाउने ।
- आवश्कता अनुसार सिंङ र खुर काट्ने ।

नोटः बोकामा बोसो कम लाग्ने, खसीको तुलनामा छिटो बढ्ने, मासु उत्पादन खर्च कम लाग्ने, मासुमा बोकाको गन्ध आउँदछ ।

६. बाखाका मुख्य रोगहरु

क.स.	रोगहरु	लक्षण	प्राथमिक उपचार
१.	पड्के	कडा ज्वरो आउने, मलद्वार, नाक, मुखबाट नजम्ने रगत बग्ने, मर्ने	रोग विरुद्ध खोप लगाउने । रोग लागेपछि एन्टिवायोटिकको लगाउने दिने ।
२.	चरचरे	मासुको भागमा हावा भर्ने, थिच्दा चरचर आवाज आउने ।	रोग विरुद्ध रोप लगाउने । रोग लागेपछि एन्टिवायोटिकको सूई दिने ।
३.	भ्यागुते	ज्वरो आउने, श्वास फेर्न असजिलो हुने, घ्यार घ्यार आवाज आउने, च्याल काढ्ने	रोग विरुद्ध खोप लगाउने । रोग लागेपछि एन्टिवायोटिकको सूई दिने ।
४.	निमोनियाँ	खोक्ने, सिंगान आउने, ज्वरो आउने, श्वास फेर्न गाह्रो हुने	खोर नियमित सरसफाई गर्ने । जाडो याममा खोर न्यानो राख्ने व्यवस्था मिलाउने रोग लागेपछि एन्टिवायोटिकको सूई दिने ।
५.	तुहिने	समय नपुग्दै बच्चा फाल्ने, मरेको पाठापाठी जन्मिने, साल नझर्ने	साल निकाल्ने व्यवस्था गर्ने । एन्टिवायोटिकको सूई दिने ।
६.	आँखा पाक्ने	चिप्रा लाग्ने, आँखा सुन्निने ।	फिटकिरी वा बोरिक एसिडले आँखा धुने

नोटः आन्तरिक परजिवी नियनत्रण गर्न औषधी खुवाउनु पर्ने, बाह्रय परजिवी नियन्त्रण गर्न झोल, धुलो औषधीहरु खोर र खोर वरिपरी छर्कनु पर्ने, बाखालाई डिपिङ्ग गर्नु पर्ने र कडाखाले रोग विरुद्ध समयमैं खोप लगाउनु पर्ने हुन्छ ।

७. प्रजनन

वाखा ९ महीनाको उमेरसम्ममा प्रजनन योग्य हुन्छ । माउ बाखा सात वर्षसम्म वढि उत्पादनशील हुन्छ । बोका लागेको १४८ देखी १५४ दिनमा ब्याउछ । ब्याएको ३ देखी ५ हप्तामा पुनः वाली खोज्दछ । त्यस्तै बोका ६ देखी ९ महीनाको उमेरमा प्रजनन योग्य हुन्छ । तर वाली लगाउदा बोकाको उमेर १५ महीना नाघेको राम्रो हुन्छ । नाता लाग्ने वीच (इनब्रिडिङ्ग) प्रजनन हुन नदिन प्रत्येक २ वर्षमा बोका बदल्नु पर्दछ ।

८. बजार व्यवस्थापन

बाख्राको मासु अन्य मासुको तुलनामा धेरैले मनपराउने हुँदा बजारको माग अधिक छ । नेपालमा उत्पादन हुने बाख्राको मासु बजारको माग २० प्रतिशत मात्र पूरा गर्ने रहेकाले यो अधिक दीगो व्यवसाय हो । कमसेकम १५ वटा माउ बाख्रा पालन गरी राम्रो वार्षिक आम्दानी लिन सकिन्छ ।

९. आर्थिक विवरण विश्लेषण (१५ माउ बाख्रा)

क. पूजिंगत खर्च

क.स.	विवरण	इकाई	परिमाण	दर (रु.)	जम्मा रु.
१.	माउ वाख्रा	ओटा	१५	७०००	१०५०००
२.	बोका	ओटा	१	१००००	१००००
३.	खोर निर्माण	पटक	१	३५०००	३५०००
४.	अन्य उपकणहरु			२००००	२००००
	जम्मा				१७००००

ख. चालु खर्च

क.स.	विवरण	इकाई	परिमाण	दर (रु.)	जम्मा रु.
१.	ज्यामी	ओटा	१	७५००	९००००
२.	घाँस उत्पादन खर्च			२००००	२००००
३.	दाना	के.जी.	१४४०	३५	५०४००
४.	औषधी उपचार			४५००	४५००
	अन्य			५०००	५०००
					१६९९००

ग. वार्षिक खर्च

सावाको व्याज (पूजिगत+ चालु खर्चको)=(१७००००+१६९९००) =३३९९००x६ % =२०३९४
चालु खर्च= १६९९००
कूल बार्षिक खर्च= (चालु खर्च+ सावा व्याज)= १९०२९४

घ. बार्षिक आम्दानी

क.स.	विवरण	इकाई	परिमाण	दर	जम्मा रु.
१.	पाठा विक्री	ओटा	१४	७२००	१००८००
२.	बोका विक्री		१४	७२००	१००८००
३.	वडकौलो	के.जी.	२१६०	१.५	३२४०
					२०४८४०

नोटः १५ माउ बाखा मध्ये ८०% ले मात्र गर्भिनी तथा व्याउने, एक पटकमा २ पाठापाठी दिने, वर्षमा १.५ पटक व्याउने (२ वर्षमा ३ पटक व्याउने), पाठापाठी औषत १० % ले मर्ने र पाठापाठी जन्मने दर ५०/५०% ले हिसाव गरीएको छ । त्यस्तै माउ वाखाले दैनिक ४०० ग्रामका दरले बडकौलो दिने हिसाव गरीएको छ । पाठापाठीको वडकौलो आफ्नै घाँसवारीमा मलको रुपमा प्रयोग गरीनेछ । घाँसखेती आफ्नै रहेको, नेपाल सरकारले तोकेको सहुलियत व्यजदरमा ऋण लिनेछ ।
खुद आम्दानी = (बार्षिक आम्दानी- वार्षिक खर्च) = (२०४८४०-१९०२९४) = १४५४६

नोटः पूजिंगत खरीद बोका तथा माउ वाखा सम्पतिको रुपमा देखिन्छ । दोश्रो वर्षदेखी अम्दानी अझ बढ्ने सम्भाव्य हुनेछ ।

१०. निष्कर्ष

हावापानीको दृष्टिकोणले बाखापालन पहाडी क्षेत्रमा बढि सम्भाव्य छ । बढि आद्रता (हावामा पानीको मात्रा बढि) भएको ठाउँमा बाखापालन उपयुक्त हुदैन । कम लागतमा वाखापालन गर्न दानामा भन्दा हरियो घाँस तथा डाले घाँसमा बढि जोड दिनु पर्दछ । दानाको अत्यधिक प्रयोगले वाखाको उत्पादन खर्च सामानुपातिक रुपमा वृद्धि हुन सक्ने तर वजार भएमा सोही अनुकूल मासु विक्री हुन नसक्ने सम्भावना हुन सक्दछ । परम्परगत बाखा पालन प्रकृयालाई त्यागी आधुनिक तरिकाबाट पालन गर्नु अगावै चरन तथा आहाराको बाह्रै महीना आपूर्ति सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । घाँस उत्पादन खाली प्राकृतिक श्रोतमा भर पर्नुभन्दा भौगोलिक दृष्किोणले उपयुक्त हुने भूई घाँस तथा डाले घाँसको समुचित प्रवन्ध मिलाउनु व्यवसायिक बाखा पालनमा अपरिहार्य हुन्छ । बार्षिक नगद आम्दानी कम देखिए तापनि भौतिक सम्पतिहरु (खोर, माउ बाखा, अन्य उपकरण) को मूल्यको रुपमा हिसाव गर्दा राम्रै देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- योगेन्द्र राउत (२०५३/०५४): बाखापालन (क) आहार व्यवस्थापन, पहाडी कवुलियती तथा चरन विकास आयोजना, पशु सेवा विभाग, हरिहरभवन ।
- कृषि संचार महाशाखा (०५४/०५५): बाखा पालन (पुस्तिका क्रम १३), हरिहरभवन
- कृषि डायरी (२०७२): कृषि सूचना तथा संचार केन्द्र, हरिहरभवन ।